

מאמר הדור

סיכום שיעורים שניתנו למחזור כ"ג ב'בני דוד'

נתנאל אלישיב

"אני טרחתי לכתוב את זה, אתם טרחו לקרוא את זה!"

הסיכום הבא הוא חלקי, וכולל את עיקרי הדברים שלמדנו בשיעורים על מאמר הדור במהלך חורף תשע"א. אין הוא מהווה תחליף לשיעורים עצמם, אלא נועד לסייע למי ששמע את השיעורים לזכור את עיקרי הדברים ואת המקורות הראשיים שנלמדו.

שיעור 1: חשיבות מאמר הדור והרקע ההיסטורי למאמר (או: כיצד העם היהודי נעשה חילוני ברובו?)

מרכזיות מאמר הדור

המאמר היחיד שנלמד מאז הקמת המכינה ועד עתה. מיסודות האידיאולוגיה של בית המדרש שלנו.

הגדרת השאלות שנדון בהן

1. מהו היחס הנכון של אדם שנאמן לד' ולתורה כלפי החילוניים?
2. מה גרם לחילוניים לנטוש את הדת, ומה יחזיר אותם?
3. מה – אם בכלל – יש לנו ללמוד מהחילוניים?
4. האם מאמר זה, שנכתב לפני יותר ממאה שנה, עודנו רלבנטי לימינו?

רקע היסטורי: העם היהודי בימי הביניים

תיארנו את אופיו של העם היהודי במהלך שנות הגלות הארוכות, כעם שדבק בתורה ובמצוות. כמובן שבכל צב"ר יש צדיקים, בינוניים ורשעים, אבל ככלל, העם דבק במסורת אבות. היהודי חי בקהילתו, שהתנהלה בהתאם להלכה, ולא נמשך על פי רוב לתרבות הגויית, שהייתה פרימיטיבית למדי ואנטישמית.

לאחר מכן תיארנו את אחת מנקודות השפל של העם היהודי – הנהירה אחר משיח השקר שבתי צבי שר"י. תיארו את עלייתו הדרמטית, את התקוות המשיחיות שנקמו סביב דמותו, ואת הביזיון הגדול שגרם לרוב היהודים להבין שנפלו בפח – התאסלמותו של "המשיח". מה שחשוב לענייננו הוא השפעתה של פרשה זו על היהדות. קודם כל, הוטלו מגבלות חמורות על לימוד תורת הנסתר, מה שגרם לרתיעה גדולה מלימוד הצד המחשבתי של היהדות בכלל. בנוסף, החל יחס חשדני מאוד כלפי כל מי שמנסה להביא את הגאולה בדרך טבעית. רעיון גאולת ישראל "נבעט כלפי מעלה".

תהליכים אלה העצימו שתי בעיות גדולות שהיהדות הנאמנה ניצבה בפניהן בתקופת התפשטות הכפירה:

1. לעולם התורני היה מענה חלש למדי לטענות הכפרניות שהתפשטו, כי לא עסקו בלימוד אמונה.
2. השתרשות התפיסה שהגאולה צריכה להיות דווקא נסית גרמה לדחיית הציונות, בטענה שבדומה לשבתאות, גם היא אינה אלא משיחות שקר ומרידה בקדוש ברוך הוא.

תקופת ההארה בעולם הכללי

הסקולריזציה (=חילון) בעם היהודי הוא גלגול מאוחר של תהליכים שהתרחשו באירופה התרבותית, כך שאם רוצים להבין מה עבר עלינו, יש להבין מה עבר על אירופה כולה. אחרי מאות רבות של דיכוי תחת הנצרות, אירופה החלה להשתחרר מכבלי הדת. החלה תקופה של יציאה מחשכת ימי הביניים – "תקופת ההארה" ובעקבותיה תנועת ההשכלה, שהתאפיינה ברציונליזם [=העמדת השכל האנושי במרכז, דחיית הסברים רוחניים לתופעות טבעיות], ביקורתיות [=אין לקבל את הנחות הדת כעובדות שאין לערער עליהן] והומניזם [=האדם במרכז, ייתכן שיש אלוהים, אבל אין הוא מעניין אותי, דנים בדברים מהזווית האנושית ותו לא]. בשיאו של תהליך ההשתחררות מן הדת מכריז הפילוסוף הגרמני ניטצ'ה ש"אלוהים מת"; כוונתו לא הייתה בהכרח שאין בורא לעולם, אלא שגם אם יש, הרי שהוא חדל מלהיות רלבנטי בחיי האנושות. מבחינה חברתית, מתפשט רעיון השוויון, מה שעומד בסתירה להפליית היהודים. בעקבות המהפכה הצרפתית מתחילה תקופת האמנציפציה, במסגרתה הוענקו ליהודים זכויות שוות.

הסקולריזציה והרפורמציה בעם היהודי

למדנו על משה מנדלסון, שניסה לשלב בין היהדות לבין התרבות האירופאית הנאורה. ראינו שאף שהיו לו כוונות טובות, בסופו של דבר הוא החל תהליך שתחילתו בפתיחות לעולם הלא יהודי, וסופו בהתבוללות או חילון. אצל חלק גדול מיהדות גרמניה מתפשטת הסיסמה "היה יהודי בביתך ואדם בצאתך", יהודי גרמניה מזדהים כ"גרמנים בני דת משה", ועד מהרה 'דת משה' נדחקה. רבים מיהודי אירופה בוחרים להתנצר, כדי להשתלב בעולם הגויי. הגרועים שבמתבוללים – כגון קארל מארקס – אף הופכים להיות שונאי יהודים ויהדות. במהלך המאה ה-19 יותר מרבע מיליון (!) יהודים מתנצרים. אופציה שנייה הייתה עריכת שינויים בדת שיקרבו אותה לתרבות הגויית. כך מתחילה בגרמניה היהדות הרפורמית. במקביל מתפתחת תנועת ההשכלה בעם היהודי, תנועה שדרשה להרחיב את אופקיו של היהודי המסורתי, ואף שמבחינה תיאורטית זה לא היה חייב להיות כל כך שלילי, הרי שבמציאות עד מהרה הדגש בתנועה זו הושם על התרבות הגויית תוך נטישת היהדות הנאמנה.

החילון גובר

אם בהתחלה חשבה היהדות הדתית שהמשכילים, המתבוללים והחילוניים יהיו אפיזודה קצרה וחולפת, הרי שעד לסוף המאה ה-19 הם כבר היו לרוב, והעולם התורני נכנס לנסיגה. הישיבות התרוקנו והגאוה להיות ירא ד' ודבק במצוותיו קטנה מאוד. הזכרנו בהקשר לנטישת הישיבות את שירו של ביאליק, בוגר הישיבה בוולוז'ין, 'לבדי': "[את] כולם נשא הרוח, [את] כולם סחף האור, שירה חדשה את בוקר חייהם הרנינה". היהדות הנאמנה נכנסה למשבר עמוק מאוד. תהליכים שארכו אצל הגויים מאות שנים התרחשו אצלנו במהירות רבה, והעם היהודי עבר תמורה אדירה.

טרחנו גם להדגיש שהחילון התפשט בעם ישראל הרבה לפני הצינונות, ושאדרבה, הצינונות החזירה רבים מן המשכילים שהיו כבר עם רגל וחצי מחוץ לאומה – פנימה. גם התייחסנו בהערת אגב לתנועת המוסר, כתנועה שניסתה בכל זאת להתמודד במידת מה עם ההשכלה, ואמנם היא הביאה ברכה רבה, אך לא הצליחה די, בין השאר בשל הדגש שלה על עולם הרגש, בלא התמודדות שכלית נאותה עם הרעיונות החדשים המתפשטים בעולם.

שיעור 2: חגובת העולם הדתי להשכלה ולחילון

יחס ההלכה לפורקי עול תורה ומצוות

פתחנו בשורת מקורות, לפיהם אין לטפל בקבורתו של הפורש מדרכי ציבור, ואדרבה, על קרובי המשפחה שלו "לחגוג" כשהוא נפטר מן העולם. למדנו שכך היה היחס המסורתי לפורקי עול, ושבדרך כלל מי שהיה נוטש את ה"דת" היה נוטש גם את הלאומיות הישראלית הנבדלת. הסברנו את ההיגיון מאחורי גישה זו, דיברנו על כך שיהודי שמאמין בתורת ד' צריך להיות קנאי לתורה, ולא להתייחס בשוויון נפש למי שמחלל את כל היקר לנו. אנו מבינים ששמירת התורה היא ערובת הקיום של עם ישראל, ועל כן אין זה נכון לגלות סובלנות בנושא שכל עתידנו כאומה תלוי בו. כשם שאנשים מבינים שיש להתייחס בחומרה למי שבוגד במדינה, כך לכאורה צריך להיות היחס ל"בגידה רוחנית" באומה.

הפרדת הקהילות בגרמניה

תיארנו את המחלוקת בין גדולי ישראל ביחס להפרדת הקהילות. יהודים דתיים רצו לפרוש מן הקהילה היהודית שבה הרפורמים השיגו רוב, ולהקים קהילה משלהם, בלי שום קשר וזיקה לאחיהם הרפורמים. הרש"ר הירש תמך מאוד בגישה זו, בעוד שרבינים כמו הרב יצחק במברגר התנגדו לכך, בטענה שגישה כזו תקרע את עם ישראל לחתיכות, מבפנים. הם טענו שכל זמן שאפשר, יש להישאר ביחד בקהילה, ולשאוף לתקן את המתרחקים באמצעות חינוך תורני איכותי.

החתם סופר – "חדש אסור מן התורה"

למדנו על דמותו של החתם סופר, שהיה ענק בתורה, והוביל קו תקיף נגד הרפורמים בגרמניה ובהונגריה. הסיסמה שנעשתה מזוהה אתו הייתה "חדש אסור מן התורה", משפט שכוונתו המקורית הוסבה כדי לייצג את הרעיון שאין לערוך שינויים כלשהם בדת, ובכלל, יש להתייחס בחשדנות יתירה לרעיונות חדשניים בחיי בית ישראל. דגל בדחיית הרפורמים ודומיהם בשתי ידיים.

הרב אלחנן וסרמן זצ"ל כדוגמא חריפה לגישה החרדית

קראנו באריכות לקט מדבריו של הרב וסרמן זצ"ל, תלמיד ה'חפץ חיים'. עיקרי דבריו:

1. מטרתה הסמויה של הציונות היא הרחקת היהודים מאביהם שבשמיים.
2. ככל שהיהודים ינסו להתקרב לגויים, הגויים רק יקשיחו את גישתם וירחיקו את היהודים.
3. הדור הצעיר הולך אחר אידיאולוגיות זרות (קומוניזם, לאומיות וכו'), שהנן בבחינת עבודה זרה.
4. הנאצים הם העונש של ריבוננו של עולם על בגידת הדור הצעיר והליכתו אחר האידיאולוגיות הזרות.
5. בתורה אין ערך ללאומיות אם היא לא דתית, ולכן יש להתייחס אל הציונות כאל עבודה זרה.
6. אם הלאומי החילוני הוא עובד עבודה זרה "רגיל", הרי שהדתי הלאומי הוא עובד עבודה זרה "בשיתוף".
7. הדתיים הלאומיים בלבלו את המחנה הדתי. על ידי זה שהם גילו סימפטיה כלפי הציונות החילונית הם למעשה העניקו לחילוניות לגיטימציה.
8. הדתיים הלאומיים משמשים כגשר בין העולם החרדי לעולם החילוני, אולם גשר זה הוא חד-סטרי, מהעולם החרדי לעולם החילוני!
9. ארץ ישראל חשובה, אבל לא כמו התורה. בלי ארץ ישראל הסתדרנו 2,000 שנה, אולם בלי התורה איננו יכולים להתקיים אפילו לכמה עשרות שנים.
10. אין מצווה להעלות חילוניים לארץ, בניין הארץ על ידי חילונים כופרים אינו אלא חורבן.

הרב אלישיב שליט"א

סיימנו בדברי הרב אלישיב שליט"א, לפיהם אין הבדל מהותי בין הימין והשמאל, כל החילוניים הם בבחינת שונאי ד', תורתו והחרדים לדברו. כל ההשתתפות של החרדים במערכות השלטון במדינת ישראל היא בבחינת "להציל מן הארי" מה שניתן, לא שותפות ערכית ועמוקה.

שיעור 3: מבוא לרב קוק – מלידה ועד 'אורות'

גישת ביניים: תינוקות שנישבו

למדנו להכיר את הגישה הנפוצה יותר להתייחסות לחילוניים בעולם התורה, והיא גישת התינוקות שנישבו. לפי גישה זו, אולי היה ניתן להאשים את הדור הראשון לכפירה בכפירתו, אבל החילוניים בני זמננו לא כל כך אשמים במצבם, כי הם אף פעם לא למדו תורה, וממילא לא ניתן לצפות מהם להיות נאמנים לתורה ולמצוות. ניתחנו גישה זו ואמרנו שמצד אחד היא מאפשרת שיתוף פעולה מסוים ומוגבל עם החילוניים, אולם מצד שני היא מעוררת כמה שאלות, כגון: עד כמה ניתן למתוח את הקו? הרי החילוניים כן שמעו על כך שיש לעם ישראל תורה, מחלקים להם חומר הסברה בצמתים ובמקומות אחרים, האם זה באמת דומה לתינוק שנחטף ולא יודע בכלל שהוא שייך לעם ישראל? וכן: איך נתייחס לדת"שים, אנשים שכן למדו תורה ובחרו בדרך אחרת? אף ציינו שלפי גישה זו אין לנו מה ללמוד מן החילוניים, שהנם בבחינת עגלה ריקה, בעוד שהיהדות הדתית היא עגלה מלאה.

קורות חייו של הרב קוק

תיארנו את מהלך חייו של הרב קוק, מכיוון שהחבורה גילתה עניין מרובה, הרחבנו והקדשנו לזה גם שיעור נוסף. לא נחזור כאן על כל הפרטים, הם מופיעים בביוגרפיות של הרב קוק (כגון: 'מלאכים כבני אדם' מאת שמחה אז, או 'הרב קוק' מאת אבינעם רוסנק). מכל מקום, נביא כאן כמה דגשים חשובים:

- תיארנו את גאונותו של הרב קוק מאז היותו ילד קטן, ואת צמיחתו המדהימה בתורה.
- הרב קוק יונק הן מן המסורת המתנגדית והן פתוח למסורת החסידית.
- הקשר המיוחד שנרקם בינו לבין הנצי"ב מוולוז'ין, שראה בו עילוי אדיר, שהיה כדאי להקים עבור אחד כמותו את כל ישיבת וולוז'ין, והן הכין סעודה בשרית בתשעת הימים כשהרב קוק הצעיר בא לבקרו.
- נטייתו של הרב קוק לעסוק בספרות, וכן נטייתו להעמיק בענייני אגדה/אמונה.
- עלייתו ארצה, והמפגש הבלתי אמצעי שלו עם אנשי העלייה השנייה, האידיאליסטים האנטי-דתיים.
- תלמידי חכמים בארץ ישראל מתחילים לדבוק בו, מצד שני הקנאים מתחילים לפקוח עליו עין, מאז שהסכים להספיד את הרצל.
- הפיצוץ בעקבות חידוש היתר המכירה על ידו בשנת תר"ע (1910).
- יציאתו לחו"ל, שם נתקע כמה שנים בשל מלחמת העולם.
- פעולתו לקידום הצהרת בלפור בעת היותו בלונדון בתרע"ז (1917).
- החזרתו ארצה כרבה של ירושלים, בהסכמה כמעט מקיר לקיר, והתקוות שתלו בו לשקם את עולם התורה החרוב בארץ ישראל שלאחר המלחמה.

שיעור 4: מבוא לרב קוק [2] – הקרב על 'אורות' וכישלון 'דגל ירושלים'

בין הרב קוק לתנועת ה'מזרחי'

פתחנו בתיאור ההבדל בין הרב קוק לתנועת המזרחי, שהיוותה את הבסיס – סוציולוגית ואידיאולוגית – לציונות הדתית. אין ספק שהיו נקודות מגע רבות בין הרב לבין תנועה זו, אבל לא הייתה ביניהם זהות. מבחינה

אידיאולוגית, רוב המזרחי לא ראה בציונות תנועת גאולה במובן הדתי, אלא הם תמכו במצע המדיני של הרצל, ורצו להשתלב בה. מבחינה דתית, למעשה, גם אם לא להלכה, הציבור שהלך אחר המזרחי היה פשרן למדי בענייני הדת. הרב קוק היה לעומת זאת דתי אדוק מאוד, ראה בציונות את תחילת הגאולה של עם ישראל, והוא תבע מן המזרחי להתחרות על ההובלה של התנועה הציונית, במקום להסתפק בלהיות "קרון דתי" ברכבת של הציונות החילונית. מתוך כך תיארונו כיצד צמח הציבור הדתי-לאומי, תיארונו את תפקידן של הישיבות התיכוניות מיסודו של הרב נריה, תלמידו של הרב זצ"ל, בחיזוק הדתי של ציבור זה, ולמדנו שאין לזהות באופן מלא בין הרב קוק לבין הציונות הדתית.

תנועת 'דגל ירושלים'

בגלל שהרב קוק לא היה שלם עם המזרחי, הוא יזם הקמת תנועה משלימה לתנועה הציונית, 'דגל ירושלים', תנועה שנועדה "לזרוק נשמה" בגוויה הציונית החילונית. רק מעטים – הן בין החסידים והן בין המתנגדים של הרב קוק – יודעים שלצד תמיכתו המעשית בציונות, הרב קוק היה מהמבקרים החריפים ביותר של הציונות החילונית. עלייתו לירושלים נתפסה אצלו כחלק מהגשמת החזון של 'דגל ירושלים'. אולם הרב הקדים את דורו, והתנועה לא הצליחה להתרומם.

פיצוץ בעקבות הדפסת 'אורות'

תיארונו את 'מלחמת העולם' שפרצה בירושלים לאחר הדפסת אורות, ספר שרק איש את החששות של הקנאים מפני הרב קוק. בספר אורות נכתבו דברים שנתפסו אצלם כתמיכה בחילונים פורקי העול, וביקורת נוקבת כלפי היהדות החרדית הנאמנה. חנופה לרשעים, עלבונות לצדיקים, ייחוס קדושה עליונה למעשים חילוניים ושלייליים כגון התעמלות וספורט, מה שהיה כרוך בחילול שבת לעתים קרובות. הרבנים הקנאים מוציאים חרם נגד 'אורות', התלמידים הקנאים מקצינים ומחריפים את הדברים הרבה יותר ממה שהתכוונו הרבנים, מוציאים את דיבת הרב בחו"ל ונעשית מהומה גדולה. הרבי מגור מגיע כדי לנסות ולפשר בין המחנות, הוא אמנם מתרשם עמוקות מהרב קוק, אך לא מוכן לקבל את כל עמדותיו. הרב קוק מוחל למתנגדיו, אם כי ברור שבתוך לבו הוא נפגע מההסתה המרושעת שלא פסקה מאז פרסום 'אורות' ועד סוף ימיו. רוב היהדות החרדית עמדה מאחורי הרב קוק וגינתה את הקנאים.

זיקתו של הרב קוק לתורת הנסתר

דיברנו על כך שהמקור הראשי למשנתו של הרב קוק הוא תורת הנסתר. תיארונו את הרב כמעין "שנאי", שסופג לתוכו את אוצרות העומק של תורת הנסתר אך "מנפיק" מעצמו נגלה, כלומר כתבי הרב אינם שייכים לתחום הנסתר אלא לתחום הנגלה. היניקה של הרב קוק מהנסתר היא פנימית וייחודית, ולכן על אף שאין בתורתו דבר שאין לו שורש בכתבי האר"י, לא ראה טעם לפרסם את המקורות, כי בנסתר אין "פשט", רק דרשות עמוקות של הנמשלים, ולכן אחרים לא יבינו את הקשר בין המקור לבין מה שהרב למד ממנו. בסופו של דבר עומק השקפתו של הרב קוק על הדור מיוסדת על הנסתר, על המבט החודר לנשמת האומה. לכן היה קשה לשכנע את המתנגדים שלא היו מחוברים למקורות היניקה הרוחנית של הרב קוק.

סיימנו בתיאור מיתתו של הרב קוק, סיכמנו את ההישגים אבל גם את הכישלונות שהיו מנת חלקו, והגענו למסקנה שעיקר תרומתו של הרב קוק לא הייתה לדורו, שעדיין לא היה מוכן לאור הגדול שלו, אלא לדורות הבאים, ובהם דורנו.

שיעור 5: נטילת זיו הכבוד – אובדן הכבוד העצמי של העם היהודי

מכתב הרב צבי יהודה לסופר ברנר הי"ד

קראנו מכתב שכתב הרב צבי יהודה כשהיה בן 17 לסופר העברי י.ח. ברנר, אליו צירף את הספר 'עקבי הצאן', הכולל את מאמר הדור. מהמכתב למדנו עוד על דמותו של הרב קוק, ובמיוחד למדנו שהבסיס ממנו יצא הוא הכאב הגדול על התפרדות עם ישראל למגזרים שונים, שאין ביניהם תקשורת, אפילו שלילית. כן למדנו איך הרב קוק עצמו ראה את מאמר הדור: כמאמר שמופנה למחנה החרדי, ומנסה להראות לו את הצדדים החיוביים שיש אצל בני הדור הצעיר שהתרחקו מהתורה, ולסלול את הדרך הנכונה לקרב אותם חזרה תחת כנפי השכינה.

לכאוב את כאבו של עם ישראל

התחלנו ללמוד את 'מאמר הדור' עצמו. הנקודה הראשונה שהרחבנו בה היא הכאב הגדול – אסור להתבונן על מה שעובר על עם ישראל בעיניים חיצוניות, כאילו זה לא קשור אלינו, אלא הבסיס להבנת הדור הוא הזדהות עמו, לכאוב את כאבו ולהצטער בצערו. רק מתוך כך נפתח הפתח להבין מה עובר עליו. למדנו להכיר את האבות – אותם יהודים ששומרים על התורה ומקיימים את מצוותיה, גם אם הם צעירים בגילם, ואת הבנים – אותם שפרקו מעליהם עול תורה ומצוות, גם אם הם זקנים.

הדור מתקשה להביע את רחשי לבבו

נקודה שנייה שהרחבנו עליה היא חוסר היכולת של הדור להביע את רחשי לבבו, תיארונו מציאות בה יש המון מלל, בתרבות בכלל ובכלי התקשורת בפרט, אבל רובו ריקני, ציני ותוקפני, ואין בו ביטוי אמיתי ועמוק למה שעובר על האומה. שאלת חכם היא חצי תשובה, כשיודעים לבטא מה כואב – כבר קרובים לפתרון, אבל כשהדיבור רק מגביר את הקיטוב, התסכול ושאר הרגשות השליליים, המצב הוא קשה מאוד.

אובדן הגאווה היהודית

במהלך הגלות רוחו של עם ישראל הושפלה, והוא התחיל להפנים את הטענות של הגויים כנגדנו, עד שבדורו של הרב קוק יהודים רבים הרגישו כאילו "אנחנו, רק אנחנו הננו הרעים והחטאים, הסכלים והחשוכים מכל העם אשר על פני האדמה" (מאמר הדור). הסברנו שגם אדם פרטי לא יכול להסתדר בחיים אם אין לו תחושה שהוא שווה משהו, כלומר שחיי בעלי ערך ויש לו אי אלו יכולות וכישרונות שבאמצעותם יש בכוחו לתרום לעולם ולחיי הפרטיים. כל דברי התוכחה והמוסר של חז"ל וחכמי הדורות נועדו רק לתת לאדם את הפרופורציה, כדי שלא ייסחף באהבה עצמית יתירה, אבל כל אדם צריך לחוש שהוא בעל ערך וממילא עליו להתייחס אל עצמו בכבוד. קל וחומר שאומה – כל אומה – צריכה להאמין בעצמה, בכוחותיה, בתרומתה לעולם ובכך שעם כל חסרונותיה, טוב שהיא קיימת. על אחת כמה וכמה שעם ישראל, לב העמים, העם שבו בחר ד', צריך לדעת את ערכו ולכבד את עצמו. תיארונו איך במשך דורות רבים היהודים היו גאים מאוד להשתייך לעם היהודי, למרות שלא אחת שילמו על כך מחיר יקר, אבל לאחר מאות רבות של שנאת ישראל, היהודים איבדו את ביטחונם העצמי ואת תחושת הכבוד העצמי שלהם.

כדי להסביר תופעה זו, נעזרנו במונח הפסיכולוגי 'סינדרום שטוקהולם'. הסברנו שלפעמים בן הערובה מתייחס בהערצה אל החוטף המתעלל בו, אם מתוך חוסר יכולת לסבול את הסתירה בין מציאותו העלובה לבין שאיפותיו לחרות וביטחון, ואם בשל 'הזדהות עם התוקפן', מנגנון הגנה שנועד לתת לחלש את התחושה שהוא חזק על ידי כך שהוא מזדהה עם החוטפים, שבהם תלויים חייו. כך קרה במידה מסוימת לעם ישראל: הפנמנו את הטענות של שונאי ישראל, כאילו אנו הגרועים ביותר בעולם וכל הצרות בגללנו, ופיתחנו הערצה לא בריאה לעמים אחרים, נאורים כביכול. דיברנו על דו"ח גולדסטון ועל ה"גולדסטונים" שיש בעם היהודי, שממהירים להפנות אצבע מאשימה כלפי עמם בכל דבר ועניין. הזכרנו בהקשר לזה את דבריו של ברל כצנלסון על המחלה

היהודית של שנאה עצמית יחד עם הערצת האויב. [קראנו גם את הטור "לאן נעלם חאג' אמין" <http://www.binyanhatorah.com/articles%5CDEIC~1.PDF>, על העלמת חאג' אמין אל חוסייני מהתצוגה ב'יד ושם']

שיעור 6: דורנו דור נפלא

השלמת השיעור הקודם בעניין השפלות הלאומית

כתוצאה מאובדן הביטחון העצמי שלנו כאומה, גם איבדנו אמון במורשת המפוארת שלנו, והתחלנו להתבונן עליה בעיניים של הגויים, ולא בעינינו שלנו. הבאנו לדוגמא את דבריו של נשיא בית המשפט העליון (לשעבר) אהרן ברק, לפיהם אמנם ערכי היסוד של היהדות הם ערכי היסוד של המדינה, אולם רק אותם חלקים של היהדות שהתקבלו על ידי העולם הדמוקרטי הנאור הם חשובים עבורנו, כלומר אנו לומדים את היהדות דרך הפרשנות של הגויים.

בכדי להעמיק בתופעה זו, קראנו איגרת של הרב קוק [איגרות הראיה חלק א עמ' ריד-רטו], לפיו עם ישראל כפוף ומשועבד לתרבות הגויית, והוא איבד את כבודו ואת דרכו. משל לאדם שיש לו מעיין מים צלולים וזכים, מישהו מתחבר אליו עם צינור בלי רשות וגונב ממנו מים. צינור זה הוא מזוהם, כך שהמים היוצאים ממנו מאבדים את צלילותם והופכים להיות מים דלוחים. הגנב מכניס את המים הגנובים והמזוהמים לבקבוקים, ומציע לבעל המעיין לקנות מבקבוקיו, ומשום מה, בעל הבית מסכים! כך אירופה הנוצרית גנבה מעם ישראל ערכים ואידיאות, סילפה אותם עד שהם איבדו את חינום, ובסוף התהליך אנחנו באים ללמוד מהם את הערכים והמוסר שהם גנבו מאתנו והשחיתו! עוד למדנו שגם כשמשתחררים מהעבדות החיצונית על ידי הקמת מדינה עצמאית, עדיין ייתכן שנהיה שרויים בעבדות פנימית, כלומר כפיפות תרבותית בפני הגויים.

הטרמפיסטים

התייחסנו ל"טרמפיסטים", אותם "יחידים גסים" שמנצלים את ההזדמנות שהדור מחפש את דרכו כדי להגשים את מאווי לבם האפל. טרמפיסטים אלה הם אנשים רעים, ואין הם זכאים ל"הנחות" ולסנגוריה שמאמר הדור מלמד על הדור. חשוב להבין שמאמר הדור מתייחס אל הדור כמכלול, אבל בתוך זה יש גם חשבון אינדיבידואלי, יש אנשים רעים וצריך להילחם ברוע שלהם בלי להתבלבל.

דורנו דור נפלא

הוכחנו שאין כוונת המשפט המצוטט הזה לומר שדורנו נפלא במובן של wonderful, אלא יותר של extraordinary, כלומר יוצא דופן, לא שגרתית, וקשה להשליך עליו מדורות אחרים. האמירה הנכונה היא שדורנו הוא דור מורכב, ולא נכון להתייחס אליו בצורה חד-ממדית. הוא זקוק להתוויית דרך מיוחדת לו, ואי אפשר לראות בכפירה בת זמננו רק הרחבה של האפיקורסות הישנה, ומכיוון שהמחלה שונה, גם הטיפול צריך להיות שונה מדורות קודמים.

הועם הזהב

הסברנו שההבדל המהותי בין הרב לבין תנועות רפורמיות למיניהן הוא שהרפורמים הגיעו למסקנה שיש בעיה בדת, בעוד שהרב קוק חשב שהבעיה היא בדתיים, כלומר התורה עצמה היא בבחינת זהב טהור, והבעיה היא שהזהב הועם, כלומר לא רואים שהוא מבריק, אבל זהב נשאר זהב, וכך התורה נשארת אמת מוחלטת ואלוקית גם אם לא מבינים אותה כהלכה ולא דולים ממנה את כל אותם צדדים אידיאליים שהדור משתוקק אליהם ולא מוצא בדת כפי שהיא נראית היום.

שיעור 7: "המחלה היא בשכל" – סיבות הכפירה

אין הקב"ה נכנס בירושלים של מעלה עד שייכנס בירושלים של מטה

בדור שלנו אנשים שואפים לטוב, לירושלים של מעלה, לאידיאלים הגבוהים ביותר, אבל מה לעשות, הקב"ה נשבע שאין הוא נכנס בירושלים של מעלה עד שייכנס בירושלים של מטה – אין אפשרות להגיע לאידיאלים הגבוהים שהדור שואף אליהם בלי לעבור דרך אורח החיים היהודי השלם הכולל לימוד תורה וקיום מצוות, ולכן הדור מתוסכל, כי הוא לא מצליח להגיע לאידיאלים הגבוהים שהוא שואף אליהם.

הציניקן של היום הוא האידיאליסט של אתמול

אמנם בדורנו אנו רואים שאנשים הרבה יותר ציניים מאשר בדור של הרב קוק, מה שיכול לגרום לנו לחשוב שהתרופה שהרב מציע כאן לא רלבנטית, אבל יש להבין שהציניות של היום היא המשך ישיר לתמימות של אתמול: בדורו של הרב קוק אמנם איבדו את האמונה בדת, אבל חשבו שיגיעו למה שהם רוצים באמצעות אידיאולוגיות אחרות, אבל אחר כך גם האידיאולוגיות הזרות פשטו את הרגל, ולכן אנשים נעשו ציניים באופן כללי, אבל המשבר הוא אותו משבר, אנחנו פשוט נמצאים בשלב מתקדם יותר שלו.

הבה נכין לו את הדרך

כיוון שזו הדיאגנוזה, התרופה צריכה להתאים למחלה, יש להרבות בלימוד אמונה, יש לברר את הצד הרוחני של היהדות, קודם כל בתוכנו, ואחר כך מתוכנו. אי אפשר יותר לחנך בשיטת ההפחדה. הדור שלנו איננו פחדן. אם תיתן לו מזון רוחני שמתאים לו, הוא יתחבר לזה ויפרת, אבל איומים והפחדות רק גורמים לו לסלידה. הבעיה שלנו איננה שיווק, זה לא שיש לנו את כל התשובות ואנחנו רק לא מצליחים להפיץ אותן, הבעיה היא קשה יותר, אנחנו בעצמנו לא חיים את היהדות במלואה מתוך אמונה גדולה ורוממות. מחנה המאמינים צריך לעבור שינוי פנימי עמוק, רק אז יוכל לחבר מחדש אל התורה את היהודים שהתרחקו מאור תורה ומצוות. אין בעיה בתורה, אבל בהחלט יש בעיה באופן שבו אנחנו חיים ולומדים אותה. עלינו להבין לעומק את סיבות הכפירה, ו"לתפור" תרופה לכל סיבה וסיבה, ותרופה זו אינה עניין של תעמולה, אלא של התרוממות ותיקון פנימי שלנו, שסופם להקרין גם כלפי חוץ.

בשלב זה נעזרנו בסיכום סיבות הכפירה מאת הרב אבינר, בספרו "יוצר אור" עמ' 129-122

סיבות הכפירה בדורות האחרונים

כפירה מתיינית כפירה שנובעת ממתירנות, לא אכפת לנו מה האמת, אנו פשוט רוצים ליהנות כמה שיותר מהחיים, ולכן בוחרים בדרך הכפירה. זה הסבר חרדי נפוץ לכפירה, הרב קוק סבור שזה רק בשוליים בדורנו, כי עובדה שהכופרים הם לא אנשים בלתי מוסריים בעליל, אלא רבים מהם אנשים טובים בבסיסם, כנ"ל.

כפירה מחשבתית ההמון הרחב החל לחשוב, ושוב אין הוא מוכן לקבל הדרכה הנובעת מתכתיבים של בעלי סמכות. אם רוצים שהם יירתמו – אין מנוס מלשכנע אותם בצדקת הדרך. המחשבה של הדור התפתחה בעוד שהמחשבה הדתית נותרה קפואה.

כפירה מוסרית אנשים רבים לא מאמינים שחיים דתיים הם בהכרח מוסריים יותר, אולי אפילו להפך. טיעון זה יכול לנבוע ממחשבה שהדתיים אינם מוסריים, מה שמתקשר למונח חילול השם, וחמור מכך, הוא יכול לנבוע מהמחשבה שהדת עצמה לא מוסרית.

כפירה מדעית גרסה של הכפירה המחשבתית, נובעת מן המחשבה שהמדע והדת סותרים, ומכיוון שאת המדע ניתן לכאורה להוכיח ואת הדת לא, הרי שיש לוותר על הדת ולאמץ את המדע. הדתיים בעולם – בעיקר מהדת הנוצרית – תרמו למשבר בכך שהם התעקשו להתערב בסוגיות מדעיות שהדת לא באמת רלבנטית לגביהן.

שיעורים 9-8: האיגרות לר' מילשטיין

בשני השיעורים האלה למדנו איגרות שכתב הרב זצ"ל לר' דב בער מילשטיין אשר בניו יצאו לתרבות רעה על רקע אידיאולוגי. כינינו איגרות אלה 'מאמר הדור זוטא' [=בקטן] והסברנו שיש יתרון בלימוד דרך האיגרות, כי אז רואים הדרכה פרטנית ואישית, וזה מחיה ומחדד את הדברים. הדגשנו שעצם העובדה שהרב קוק כתב איגרות כאלה על ילדים שנעשו סוציאליסטים או קומוניסטים מפריכה את הטענה כאילו מאמר הדור נכתב דווקא על יהודים נחמדים שאולי לא שומרים מצוות אבל הם ציוניים וגואלים את הארץ וכו', שהרי אם זה היה כך לא היה נכון ליישם את עקרונות מאמר הדור על הילדים של מילשטיין. כל האיגרות שלמדנו היו מחלק א': נ, קי"ג, קל"ח ושל"ב. לא נסכם כל איגרת בנפרד, אלא את מכלול העקרונות שעולים מהן:

1. אסור להתייבש מאף יהודי, יש תקווה להשיב את כולם לחיק היהדות.
2. יותר קל לקרב אנשים רחוקים מהדת אך קרובים לפחות אל העם והמדינה, מאשר את אלה שגם איבדו את הרגש הלאומי. לכן חשוב לנסות לעורר בבנים שמתרחקים את הקשר עם האומה.
3. היום גם הדעות הרעות "נאלצות" לשווק עצמן עם קצת אמת, יושר וצדק, כך שגם מי שנופל לדעות רעות, יש לו יסוד בריא שניתן לבנות עליו ומכוחו להשיבו בתשובה.
4. לדור יש שאיפות טובות, של יושר וצדק, והסטייה שלו דומה לאדם שטועה בחשבון, שברגע שיראו לו את הטעות בחישוב, יוכל בקלות יחסית לתקן את המעוות. כך דורנו, החזרה שלו בתשובה תהיה יחסית "חלקה", כי בפנים הוא בסדר, הוא רק לא מבין שהדרך לממש את שאיפותיו הטובות היא דרך הקודש של התורה.
5. לא צריך להציג את התורה ואת האידיאלים האחרים בעולם כסותרים בדווקא, אלא אדרבה, להראות שהטוב שיש בשיטות אחרות קיים גם בתורה.
6. יש להזהיר את הנסחפים אחר דעות זרות להיות ביקורתיים, ולא לקבל בהתלהבות ובאופן אוטומטי את כל מה שהשיטה החדשה טוענת, כי לכל שיטה יש גם חסרונות שצריך להיזהר מהם, ולא צריך להיות חסיד אדוק של התנועות החדשות, גם אם סבורים שיש בהן טוב.
7. עלינו ללמוד לדבר אל הנוער בשפה שלו, במקום שבו הוא נמצא, גם אם זה כרוך בויתור על הרמה הגבוהה לה אנו שואפים מבחינה יהודית.
8. כשאנשים מתרחקים מהתורה מתוך מחשבה שגויה שהם יביאו צדק ומשפט בדרך אחרת, יש להם גדר של "טועים בדבר מצוה" ויש להתייחס אליהם כאל שוגגים. [כך באיגרת קיג, אך באיגרת קלח הוא אפילו אומר שהם **אנוסים!**]
9. הכלל של חז"ל, לפיו מי שנפל ברשת הכפירה כבר עבר את נקודת האל-חזור, כבר אינו בתוקף, לא משום שהתורה השתנתה, **אלא משום שהמציאות השתנתה.**
10. אמנם יש תופעה של ירידת הדורות בכל הנוגע למעשים ומידות, אך מבחינה פנימית יש תופעה הפוכה, של עליית הדורות, כי בניגוד לעבירות, שהולכות ל"קופה" הפרטית של מי שעבר אותן, התורה והמצוות שלנו מצטרפות ומתרבות מדור לדור. כוח הקודש התחזק בעולם, והוא אילץ את הרע לשנות את הטקטיקה שלו, ולייצר שיטות שבהן הטוב מעורב ברע. התוצאה היא שגם כשנופלים בדעות רעות, יש גרעין של טוב, מכוחו ניתן לחזור בתשובה (הרחבה של עיקרון 3).
11. הקדושה האדירה שמצטברת באומה לא מתגלה עדיין, כמו שהאפרוח שצומח בתוך ביצה מתגלה רק בשלב האחרון, אך היא קיימת.
12. עניינה של הגאולה השלמה היא התגלות הקדושה המצטברת בכנסת ישראל בפועל.

שיעורים 10-12: איגרת תקנ"ה

היתר המכירה

שמענו רקע מקיף על המחלוקת בדבר מכירת קרקעות בארץ ישראל לידי נוכרים כדי לאפשר את המשך פיתוח החקלאות בארץ ישראל. למדנו על ההיתר המקורי, משנת תרמ"ט, עליו חתם בין היתר גדול הדור הרב יצחק אלחנן ספקטור זצ"ל, ותיארנו כיצד הסוגיה הפכה ל"לוהטת" בזמן כהונתו של הרב קוק כרבה של יפו והמושבות, בשנת תר"ע. המחלוקת החריפה סביב היתר המכירה היוותה את הבסיס להתכתבות נוקבת בין הרב לבין הרידב"ז. ראינו כמה קטעים חשובים מאיגרת תקנ"ב, ובמסגרת לימוד זה דנו בקצרה בשיטת האר"י הקדוש, לפיה כל עבודתו של עם ישראל עלי אדמות הוא ללקט את ניצוצות הקדושה אשר נשבו בידי הקליפה, ובעצם זה מה שהרב קוק מנסה לעשות בהושיטו יד אל הדור.

האיגרת עצמה

למדנו את איגרת תקנ"ה, שיש מגדירים אותה כאיגרת החשובה ביותר בכל כרכי אגרות הראי"ה. הרידב"ז טען נגד הרב קוק שמקרב את הרחוקים, בעוד שאנו מתפללים בכל יום בברכת המינים לכליונם. למעשה, הגישה של הרידב"ז לאלה שהתרחקו מהתורה היא הגישה החרדית הקלאסית, ותגובתו של הרב קוק היא ברוח מאמר הדור, ולא עוד, אלא שהיא חושפת הרבה מן העומק המצוי מאחורי המאמר אך לא כתוב בו בפירוש. לא יכולנו ללמוד את האיגרת כולה, אלא רק את עיקריה, הנה כמה נקודות שהצלחנו לגעת בהן:

1. קדושת ישראל בנויה מסגולה (=טבענו הקדוש, אשר ירשנו מהאבות) ומבחירה (=לימוד תורה וקיום מצוות). הסגולה היא יצירה אלוקית, ואין בה שינוי. אין היא תלויה כלל במעשינו.
2. הסגולה חשובה יותר מהבחירה באופן ברור ומוחלט.
3. יש "ברית כרותה", לפיה בעידן שלנו (=טרום גאולה שלמה) הסגולה הפנימית מתגלה רק לפי המידה שבה הבחירה מסייעת לה להתגלות, משמע: בלי לימוד תורה וקיום מצוות, הסגולה עלולה שלא לבוא לידי ביטוי בחיים.
4. קיימים הבדלים בין הדורות במידת הדומיננטיות של היסודות הללו. יש דורות שבהם הבחירה דומיננטית, ויש דורות שבהם הסגולה דומיננטית.
5. תקופת 'עקבא דמשיחא' היא מהסוג השני, כלומר זו תקופה בה הסגולה דומיננטית.
6. "ניתוק" הסגולה - רק במקרי קיצון, בהם יהודי נעשה שונא ישראל ממש, חפץ ברעתם ואף פועל לשם כך. אלה האנשים שאנו מתפללים עליהם בברכת המינים. על שאר הדור אנו מתפללים בברכת "אתה חונן לאדם דעת" ו"השיבנו אבינו לתורתך"!
7. התגברות הסגולה בדורנו גורמת לכך שיש הרבה אנשים רחוקים מתורה, שבכל זאת אוהבים את עם ישראל וארץ ישראל, ומוכנים לפעול למענם.
8. רק מי שיודע להבחין היטב בין הסגולה לבין הבחירה יכול וצריך לעסוק בקירוב הרחוקים! מי שלא מצליח לעשות הבחנה זו, אם יהיה פתוח אל החילוניים, עלול מאוד להתקלקל וללמוד ממעשיהם הרעים, ולחצות על הגשר החד-סטרי של הרב וסרמן (ע"פ שיעור מספר 2)!
9. לפעמים הקב"ה נותן בלבם של אנשים כאלה מחשבות שונאה והתרחקות מן החילוניים, הכול כדי לשמור עליהם כיהודים דתיים חזקים.
10. במהלך ההיסטוריה, הכופרים בדרך כלל היו מסוג היהודים שאיבדו את סגולתם, עליהם נאמר "הלא משנאיך ד' אשנא", אבל בדור שלנו אין זה כך, על דורנו נאמר שהוא "טוב מלגאו וביש מלבר", יש בו טוב פנימי ממקור הסגולה המאירה ולכן יש לדון אותו לכף זכות.
11. לגבי ההאשמה שהוא (הרב קוק) נעשה "ציוניסט", אילו כל הציונים היו ציונים כמותו, ששואפים לכך שעם ישראל יישב את ארץ ישראל ויחיה את חייו על פי התורה, הרי שזה יהיה כבוד גדול לכל אדם גדול בישראל להיחשב "ציוניסט".

12. נפגשנו גם עם מידותיו התרומיות (מידות תרומיות = תכונות אופי נשגבות ונאצלות) של הרב, אשר לא הצטער כשנאמרו דברים קשים כנגדו אם זה היה לשם שמיים, כי בזכותו עושים מצווה! כמו כן, הרב קוק כותב בענווה שהוא יודע שאינו אדם גדול וצדיק, אבל דרכו נכונה, והיא דרך הקודש, הראויה לצדיקים וגדולים.

שיעור 13: האם מאמר הדור רלבנטי לדורנו?

לבסוף, סיכמנו את נושא 'מאמר הדור לדורנו'. יש שואלים: הרב קוק חי בדור שבו עם ישראל היה מלא באידיאליסטים שמסרו את נפשם למען בניין העם והארץ, והם באמת היו אנשים גדולים שסגולת ישראל האירה בהם, אבל בינתיים הדברים השתנו, העם הפך להיות רדוד, חומרני ושטחי, ומאמר הדור חדל מלהיות רלבנטי. על שאלה זו ענינו בשני כיוונים.

הכיוון הראשון היה, שבעצם לאור הדרך שבה למדנו את מאמר הדור, שאלה זו לא צריכה לעלות. השאלה יוצאת מתוך הנחה שמאמר הדור מתייחס אל אותם חלוצים שיישבו את ארץ ישראל במסירות נפש, אבל במהלך כל לימודנו הדגשנו שאין הדבר כך, אלא מאמר הדור מתייחס לשינוי פנימי במבנה האישיות של הדור בכללותו. הרי בשנת תרס"ו, כשמאמר הדור נדפס, רק אחוז מזערי של הדור חי בארץ ומסר את נפשו, ובוודאי שמאמר שנקרא "הדור" לא מתייחס אל קומץ החלוצים הללו! ראינו במשפטים רבים שהמאמר מתייחס אף לאו דווקא לאנשים שפרקו עול תורה ומצוות ודבקו בציונות, אלא גם לאלה שפנו לתנועות זרות לגמרי, כגון סוציאליזם, קומוניזם ואנרכיזם. לדוגמא, במכתבו של הרב צבי יהודה לסופר ברנר הי"ד, נאמר בפירוש שהמאמר מתייחס אפילו לצעירי הבונד, מפלגה שחרטה על דגלה חילוניות והישארות בגלות. כמו כן, האיגרות למילשטיין נכתבו על בנים שכלל לא היו ציונים, אלא נמשכו לתנועות נוכריות שדגלו בתיקון העולם. לכן, מי שלמד כהלכה את מאמר הדור יודע שהוא עוסק בשינוי מהותי ובלתי הפיך שאירע בנפשות, במסגרתו אנשים כבר לא מוכנים לקבל דברים שנאמרים בשם הדת כמובנים מאליהם, והם מחפשים את האמת, המוסר והצדק, ולא מפחדים מאיומים והפחדות אלא שואפים לאמת. תכונה יסודית זו לא השתנתה מאז זמנו של הרב קוק, אדרבה, היא התעצמה ומהלך זה מקיף יותר נפשות היום.

הכיוון השני התייחס אל התמורות שחלו ביחס לציונות. אי אפשר להתעלם מהעובדה שהדור שלנו איבד הרבה מן המוטיבציה, הערכים והביטחון בצדקת הדרך שאפיינו אותו ביחס לעם ולארץ. עם זאת, יש לראות בכך **המשך** של אותו תהליך שהרב קוק תיאר את תחילתו ולא ביטול שלו. נעזרנו במאמרו היסודי של הרב צבי טאו שליט"א – 'דור ודור אמונתו' (לאמונת עתנו חלק א), בו מוסבר שכשם שבחיי היחיד קיימת תקופה של ילדות ולאחריה תקופה של התבגרות, בה נראה שהמעלות הטובות של הילדות אבדו, כך גם בהתפתחות הלאומית, ויש לפרש את הנעורים לאור הילדות ולאור הבגרות, כלומר את הדור שלנו יש להבין לאור האידיאליזם של העבר ולאור התשובה של העתיד, ומתוך כך להבין את ייסורי ההתבגרות והחיפוש של האומה בתקופה שלנו. רק אנשים שטחיים חושבים שאצל נער מתבגר הולכים לאיבוד כל היופי והחן שאפיינו אותו בתור ילד, אנשים מעמיקים יודעים שהוא בסך הכול מחפש את עצמו, מנסה לעמוד על אופיו העצמי, וסופו שיתבגר וישוב אל כל אוצרות ילדותו, אבל הפעם בצורה בוגרת ושלמה, מתוך הכרה ודעת, ובתור אישיות עצמאית וחזקה. כך אנו מאמינים שיארע לדור, שמתייסר בינתיים בייסורי המעבר בין ילדותנו הציונית החילונית לבין עתידנו הגדול, הנאדר בקודש.

תם ולא נשלם! אם ברצונך להעמיק בסוגיית הדור, בה נגענו רק בראשי פרקים, מומלץ לקרוא את המקורות הבאים:

1. מאמר הדור בביאור של הרב חגי לונדין, הביאור היחיד לכל מאמר הדור.
  2. חזרה על האיגרות למילשטיין.
  3. לימוד כל איגרת תקנ"ה.
  4. השיחה 'לכו אצל אבותיכם' מתוך הספר 'קודש וחול'.
  5. המאמר 'דור ודור אמונתו' מתוך 'לאמונת עתנו' חלק א (מופיע בשלמות גם בספר הדור בביאור הרב לונדין).
-

"...האורח שאני מתאמץ ללכת בה הוא ב"ה אורח צדיקים באין שום ספק, וכל מי שיתנהג כמנהגי ויתחבר עמי בתורה ובעבודת השי"ת, בחפץ לב, ובאמונת חכמים אמיתית, יזכה לראות את האור ואת האמת שיש בדרך ישרים סלולה זו..."
(מתוך איגרת תקנ"ה)